

ДИСКУСІЙНІСТЬ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Наталія РУСНАК,

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
n.rusnak@chnu.edu.ua

Юлія РУСНАК,

Буковинський державний медичний університет,
yuliya.rusnak@bsmu.edu.ua

DEBATABILITY OF THE UKRAINIAN VERB'S GRAMMATICAL CATEGORIES

Natalia RUSNAK,

Chernivtsi National University
named after Yuriy Fedkovych,
ORCID ID: 0000-0002-1809-0337;

Yulia RUSNAK,

Bukovinian State Medical University,
Researcher ID: S-8544-2016 ORCID 0000-0001-9941-4411.

Natalia Rusnak, Yulia Rusnak. Debatability of the Ukrainian verb's grammatical categories. The central concept of the morphological terminology is a grammatical category. The verb has an extensive system of grammatical categories: aspect, transitivity-intransitivity, voice, mood, tense, person, number, gender etc. **The relevance** of the research determines the need for a new understanding of the terminology of morphology, taking into account the priority cognitive approach of analysis, the need for new searches for the description of the central part of the language in the morphological system – the Ukrainian verb. The **purpose** of the article is to propose a description scheme of the grammatical categories of the verb, which will illustrate the debatable points of the grammatical categories of the Ukrainian verb. **Research methods.** In the article as the main general scientific methods of analysis and synthesis are used, as well as linguistic – descriptive, structural methods and method of component analysis. **Conclusions.** The category of aspect has features of word-inflected and non-inflected categories. In the class of adverbs, aspect and transitivity-intransitivity influence the creation of adverbial forms. Scholarly discussions arise around a number of key issues of the voice category. Regarding the content of the voice category, some linguists believe that the content of the voice category is the relation of the action to the subject, others – the relation of the action to the subject and the object. In science, the question regarding the quantitative manifestation of the voice category is undefined. In Ukrainian linguistics, the prevailing opinion is that the voice category is a two-membered grammatical category, but some scientists consider the state category to be three-membered.

Keywords: morphological terminology, grammatical category, aspect, transitivity-intransitivity, voice, mood, tense, person, number, gender.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Морфологія – галузь мовознавства, дотична до когнітології. Граматичні форми через граматичні категорії, вплетені в канву синтаксичних структур, формулюють думку.

Термінологічний апарат морфології базується на логічних поняттях. Так, центральним поняттям терміносистеми морфології є граматична категорія.

Категорія – це основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності¹. Категорії дієслова виражають відношення дії до об'єктивної дійсності. Категорія як філософське поняття відображається у *граматичній категорії* (далі – *ГК*). *ГК* – граматичне поняття, яке ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома граматичними значеннями, що виражаються системою співвідносних форм². *ГК* носять когнітивний характер, відображаючи спосіб мислення, тобто сприйняття дійсності, нації.

У визначенні дієслова актуалізуються семантичний та морфологічний критерії цієї частини

мови. Пор.: дієслово – самостійна частина мови, яка виражає динамічну ознаку у граматичних категоріях виду, перехідності-неперехідності, стану, способу, часу, особи, числа, роду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У граматиці при вивченні частин мови пріоритетний підхід категорійний (частини мови вивчаються через граматичні категорії і у шкільному курсі, і у вищій школі). Дієслово має розгалужену систему граматичних категорій: вид, перехідність-неперехідність, стан, спосіб, час, особа, число, рід, наслідком чого є п'ятичленна дієслівна парадигма: фінитні форми (особові) та нефінитні (неособові, вербойдні): інфінітив, дієприкметник, дієприслівник та безособова форма на -но, -то. Вид, перехідність-неперехідність, стан – загальнодієслівні категорії, оскільки притаманні всім дієслівним формам. Спосіб, час, особа, число, рід – часткові дієслівні категорії, властиві лише особовим формам. І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська вважають, що «дієслівні граматичні категорії неоднорідні за ознакою семантичної мотивованості. Одні з них семантично мотивовані, у своїх внутрішніх

¹ Slovník ukrajinšoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.], Kyiv, 1970-1980, Vol. 4, P. 118 [in Ukrainian].

² Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia [Modern Ukrainian literary language. Morphology], za red. I. K. Bilodida, K.: Vyscha shkola, 1969, P. 12 [in Ukrainian].

межах безпосередньо орієнтовані на відображення позамовної дійсності. До них належать морфологічні категорії часу, способу та виду»³. Інші ж категорії не мають такої мотивації. Категорії особи, числа та роду, на думку мовознавців, зумовлені відповідними категоріями іменника⁴. З-поміж усіх дієслівних категорій І. Вихованець та К. Городенська виокремлюють спосіб та час, називаючи їх власне-дієслівними категоріями, самостійними, визначальними, оскільки «вони закріплені у сфері синтаксису, бо характеризують речення з боку модальності й часу»⁵. Додамо, що з цими категоріями пов'язаний і динамізм дієслівної ознаки. Академік В. М. Русанівський виділяє категорію персональності-імперсональності⁶. І. Вихованець і К. Городенська підкреслюють, що граматичні категорії дієслова функціонують на трьох граматичних підсистемах – синтаксисі, морфології та словотворі⁷. Зазначимо ще, що передовсім дві категорії дієслова носять синтаксичний характер, тобто визначаються у синтаксичних структурах, – категорії перехідності-неперехідності та стану. Категорія ж способу дієслова реалізує синтаксичну категорію модальності.

Актуальність дослідження визначає потреба нового осмислення терміносистеми морфології з урахуванням пріоритетного когнітивного підходу, необхідність нових пошуків опису центральної частини мови в морфологічній системі – українського дієслова.

Мета статті – запропонувати схему опису граматичних категорій дієслова, яка унаочнить дискусійні моменти граматичних категорій українського дієслова.

У роботі використані загальнонаукові **методи** дослідження – аналізу, синтезу, категоризації, а також лінгвістичні методи, як-от: описовий, пов'язаний з інвентаризацією та систематизацією мовних феноменів, структурний, мета якого опис граматичних категорій українського дієслова як цілісної функціональної системи.

Виклад основного матеріалу. ГК – однотипні граматичні значення (грамем), які перебувають у опозиції. У короткому описі ГК українського дієслова враховуємо когнітивний аспект категорії (пункт 1), класифікацію ГК (пункти 2, 3, 4) та взаємообумовленість ГК. Граматичні категорії характеризуємо за таким планом:

- спосіб відображення дійсності, тобто зміст ГК;
- характер категорії щодо дієслівної парадигми (загальнодієслівна, часткова);
- характер категорії щодо вираження граматичного значення (словозмінна, несловозмінна);
- характер категорії щодо кількісного вияву граем (двочленна, тричленна);
- зв'язок ГК з іншими ГК.

Категорія виду. Вперше ідею про розмежування аспектуальності висунув Аристотель, який визначив обмежені та необмежені дієслова. Термін *вид* (гр. *ejdos*) запропонував Діонісій Фракійський на позначення

первинних і вторинних дієслів, способів дієслівної дії. Термін *вид* увів до наукового обігу Мелетій Смотрицький. Доконаний і недоконаний *вид* вперше у слов'янському мовознавстві відзначили чеські граматики XVII ст. Механізм слов'янського *виду* описували Й. Фатер, М. Болдирев, М. Греч, С. Аксаков.

- Змістом категорії *виду* є відношення дії до її внутрішньої межі, до завершеності. Дієслова доконаного *виду* позначають завершену дію, дієслова недоконаного *виду* – незавершену дію.

- Категорія *виду* – загальнодієслівна категорія, властива усім п'ятьом дієслівним формам.

- Дискусійним є питання про характер ГК щодо вираження граматичного значення. Одні науковці вважають члени видової пари – формами одного слова, напр., *читати* – *прочитати*, форма доконаного *виду* утворилася від форми недоконаного *виду*. Відповідно, категорія *виду* – словозмінна (формотворча) категорія. Інші вчені вважають видову пару типу *робити* – *зробити* різними словами, оскільки кожен член видової пари стоїть на чолі способової парадигми, відповідно, категорія *виду* несловозмінна. Отже, категорія *виду* має ознаки словозмінних та несловозмінних категорій.

- Категорія *виду* – двочленна ГК, складається із граем доконаного і недоконаного *виду*. Маркованою вважається граема доконаного *виду*.

- Категорія *виду* безпосередньо пов'язана із категорією часу і разом з нею формує часо-видові форми дієслова. Так, дієслова недоконаного *виду* мають форми теперішнього, минулого і майбутнього часів: *читає, читав, буде читати, читатиме*. Дієслова доконаного *виду* можуть бути минулого і майбутнього часів: *прочитав, прочитав*.

Категорія перехідності-неперехідності.

- Змістом категорії перехідності-неперехідності є відношення дії до об'єкта.

- Категорія перехідності-неперехідності – загальнодієслівна категорія, властива усім п'ятьом дієслівним формам. Проте в класі дієприкметників має свою специфіку, яка полягає в тому, що *вид* і *перехідність-неперехідність* впливають на творення дієприкметникових форм.

- Категорія перехідності-неперехідності вважається словозмінною граматичною категорією. Формальним показником *неперехідності* є постфікс *-ся*: *купати* – *купатися, збирати* – *збиратися*.

- Це двочленна граматична категорія.
- Категорія перехідності-неперехідності нерозривно пов'язана з категорією стану. Поділ на *перехідні-неперехідні* вперше був проведений в «Історичній граматиці» Ф. І. Булаєва, проте він не виділяв граматичної категорії *перехідності-неперехідності*, а розглядав *перехідні* та *неперехідні* дієслова в межах категорії стану. Вперше необхідність окремого розгляду понять *перехідності-неперехідності*

³ Vykhovanets I. R. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language], K.: Pulsary, 2004, P. 223 [in Ukrainian].

⁴ Ibidem, P. 223.

⁵ Ibidem, P. 223.

⁶ Rusanivskyi V. M. Struktura ukrainskoho diieslova [The structure of the Ukrainian verb], K.: Naukova dumka, 1971, 313 p. [in Ukrainian].

⁷ Vykhovanets I. R. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy...op. cit., P. 223.

та стану теоретично обґрунтована в роботі С. О. Карцевського (1927 р.).

• Категорія виду пов'язана з категорією перехідності-неперехідності, оскільки обидві категорії визначають творення дієприкметникових форм. Так, від дієслів недоконаного виду неперехідних творяться дієприкметники активного стану теперішнього часу: *панують – пануючий, сяють – сяючий, дбають – дбаючий*. Від дієслів доконаного виду неперехідних-дієприкметникиактивногостану минуло часу: *посивіти – посивілий, змузнити – змузнілий, пожовкнути – пожовклий*. Від дієслів доконаного виду перехідних творяться дієприкметники пасивного стану минуло часу: *написати – написаний, примирити – примирений, розлити – розлитий*.

Категорія стану. Найбільш дискусійною категорією в українській морфології є категорія стану дієслова. Термін *стан* до терміносистеми морфології увів С.Смаль-Стоцький, це українська калька грецького іменника «розташування».

• Питання щодо змісту категорії стану дискусійне в українському мовознавстві. Одні мовознавці вважають, що змістом категорії стану є відношення дії до суб'єкта, інші – відношення дії до суб'єкта та об'єкта.

• Категорія стану – це загальнодієслівна категорія, властива всім п'ятьом дієслівним формам.

• Категорія стану вважається словозмінною. В. О. Горпинич вважає, що дієслова активного і пасивного стану утворюють станову пару (*будувати – будуватися*)⁸.

• Дискусійним є питання щодо кількісного вияву категорії стану. В українському мовознавстві переважає думка, що категорія стану – двочленна граматична категорія: складається з двох граем: активного і пасивного стану. Проте М. Жовтобрюх, Б. Кулик вважають категорію стану тричленною: активний стан, пасивний стан та середньо-зворотний стан. До того ж, наявні дієслова поза категорією стану. І. Вихованець розглядає категорію стану як двочленну, проте переконаний, що в українській мові наявні дієслова поза категорією стану. Відповідно, три дискусійні питання: зміст категорії стану, кількісний вияв та питання, чи всі дієслова охоплені категорією стану – формують три погляди щодо категорії стану: академічний погляд, погляд М. Жовтобрюха, Б. Кулика та погляд І. Вихованця.

• Категорія стану безпосередньо пов'язана з категорією перехідності-неперехідності.

Категорія способу.

• Змістом категорії способу є відношення дії до дійсності. За відношенням дії до дійсності дієслова бувають реальні (реальна модальність; дійсний спосіб: *читаю, прочитаю, читатиму, буду читати, читав, прочитав*) та ірреальні (ірреальна модальність; наказовий та умовний способи *читай, прочитав би*).

• Категорія способу – часткова дієслівна категорія, притаманна лише способовим формам.

• Категорія способу – це словозмінна граматична категорія, грамами дійсного умовного і наказового способів виражаються формами одного слова: *читаю,*

читаємо, читав, читатиму, читатимемо, читав би, читали б, читай, читайте.

• Категорія способу – тричленна граматична категорія, формується грамами дійсного, умовного і наказового способів. Якщо ж врахувати спонукальний і бажальний способи, то п'ятичленна (ці грами перебувають на периферії морфологічної системи української мови). Однак питання щодо кількісного вияву граем категорії способу дискусійне. Дієслова дійсного способу не мають своїх формальних показників, показниками дійсного способу слугують часові показники: *бовваніє* (теперішній час, дійсний спосіб), *віддячив* (минулий час, дійсний спосіб), *поборються* (майбутній час, дійсний спосіб). На цій підставі І. Р. Вихованець вилучає граму дійсного способу з граматичної категорії способу. За І. Р. Вихованцем, категорія способу – двочленна граматична категорія, представлена грамами умовного і наказового способів⁹.

• Категорія способу пов'язана з іншими граматичними категоріями. Так, грама дійсного способу пов'язана з категорією часу. Грама умовного способу – з категоріями числа і роду в однині, грама наказового способу – з категоріями особи і числа.

Категорія часу. Час – універсальна філософська категорія, яка має вияви у поняттях сакральний час, профанний час, психологічний час, літературний час, фізичний час, циклічний час, лінійний час тощо. Але основою для всіх понять є граматична категорія часу дієслова.

• Змістом категорії часу є відношення дії до моменту мовлення. Дієслова теперішнього часу позначають дію, яка відбувається в момент мовлення. Дієслова минуло часу позначають дію, яка відбувалася до моменту мовлення. Дієслова майбутнього часу позначають дію, яка буде відбуватися після моменту мовлення.

• Категорія часу – це часткова граматична категорія, властива передовсім способовим формам: *пишу, думаєш; дбав, принесла; буду плести, зачекаю*.

• Категорія часу – словозмінна граматична категорія, граматичні значення виражаються формами слова: *пишу, пишемо, писав, писала, писатиму, писатимуть, буду писати, будуть писати*.

• Категорія часу – тричленна граматична категорія: складається із граем теперішнього, минуло і майбутнього часів. Проте у класі нефінітних форм – дієприкметника і дієприслівника – категорія часу, набуваючи формалізованого вияву, є двочленною: теперішній (*сяючий, пожовклий*) і минулий (*згаяний*) часи.

• Категорія часу підпорядковується грамі дійсного способу.

Категорія часу пов'язана із граматичною категорією виду, формуючи часо-видові форми дієслова: теперішній час недоконаного виду: *знаєш, знають*; минулий час недоконаного виду: *відвідував, відвідувала*; минулий час доконаного виду: *відвідав, відвідала*; майбутній

⁸ Horpunych V. O. *Ukrainska morfolohiia [Ukrainian morphology]*, Dnipropetrovsk, DNU, 2002, P. 206 [in Ukrainian].

⁹ Vukhovanets I. R. *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy...op. cit., P. 257.*

час доконаного виду (проста форма): *удосконалиши, удосконалимо*; майбутній час недоконаного виду (складна форма): *нехтуватиме, нехтуватимете*; (складена форма): *буду діяти, будуть діяти*; майбутній час доконаного виду: *звільнять, захочуть*.

Теперішній і майбутній часи дієслова пов'язані з категоріями особи і числа. Минулий час – з категорією числа і в однині – роду.

Категорія особи.

- Змістом категорії особи є відношення дії до діяча.

- Категорія особи – часткова дієслівна категорія, притаманна лише фінітним (особовим) формам.

- Категорія особи – словозмінна, граматичні значення виражаються формами одного слова: *кажу, кажеш, каже, кажемо*.

- Категорія особи невіддільна від числа, отже, є тричленною.

- Категорія особи підпорядковується граматичній категорії часу. Дієвідмінювання, зміна дієслова за особами, – основна граматична властивість дієслова. Дієвідмінювання дієслів теперішнього та майбутнього часів відбувається синтетично, за допомогою особових закінчень (*печу, печеш, пече, печемо, печете, печуть*), дієвідмінювання дієслів минулого часу та умовного способу – аналітично, за допомогою займенників (*я пік, я пекла; ти пік, ти пекла; він пік, вона пекла; ми пекли; ви пекли; вони пекли*).

Категорія роду.

- Змістом категорії роду є відношення дії до діяча.

- Це часткова дієслівна категорія притаманна лише дієсловом минулого часу і умовного способу.

- Це словозмінна категорія, тричленна категорія. Категорія роду визначається лише в однині, виразниками роду є родові закінчення (*читає, читала, читало*).

- Зв'язок категорії роду з минулим часом і умовним способом зумовлений походженням форм минулого часу і умовного способу (колишні дієприкметники активного стану минулого часу, що входили до складу перфекту).

Висновки. Категорія виду дієслова має ознаки словозмінних та несловозмінних категорій. У класі дієприкметників вид і перехідність-неперехідність впливають на творення дієприкметникових форм. Найбільш дискусійною категорією в українській морфології є категорія стану дієслова. Дискусії науковців виникають навколо низки ключових питань. Щодо змісту категорії стану, одні мовознавці вважають, що змістом категорії стану є відношення дії до суб'єкта, інші – відношення дії до суб'єкта та об'єкта. У науці невизначене питання щодо кількісного вияву категорії стану. В українському мовознавстві превалює думка, що категорія стану – двочленна граматична категорія, проте деякі вчені вважають категорію стану тричленною. Три дискусійні питання: зміст категорії стану, кількісний вияв та питання, чи всі дієслова охоплені категорією стану – формують

три погляди щодо категорії стану. Дискусійним є питання щодо кількісного вияву часткової категорії способу. Якщо врахувати спонукальний і бажальний способи, то категорія способу – п'ятичленна. Дієслова дійсного способу не мають своїх формальних показників. На цій підставі І. Р. Вихованець вилучає граему дійсного способу з граматичної категорії способу. За І. Р. Вихованцем, категорія способу – двочленна, представлена граемами умовного і наказового способів. Граеми категорії способу пов'язані з граемами інших граматичних категорій. Категорія часу способового дієслова – тричленна, проте у класах дієприкметника і дієприслівника, набуваючи формалізованого вияву, є двочленною. Категорія часу підпорядковується граемі дійсного способу. Дієвідмінювання дієслів теперішнього та майбутнього часів відбувається синтетично, дієвідмінювання дієслів минулого часу та умовного способу – аналітично. Категорія роду – часткова дієслівна категорія, притаманна лише дієсловом минулого часу і умовного способу, що зумовлено походженням цих форм (колишні дієприкметники активного стану минулого часу, що входили до перфекту).

Руснак Наталія – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика, діалектологія, етнолінгвістика, прагматична текстологія. Автор понад 150 наукових праць, у тому числі 5 монографій.

Rusnak Natalia – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Modern Ukrainian Literature Language at the Chernivtsi National University named after Uryi Fedcovich. Research interests: cognitive linguistics, dialectology, ethnolinguistics, pragmatic textology. Author of more than 150 scientific works, including 5 monographs.

Руснак Юлія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Після захисту кандидатської дисертації «Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті» за спеціальністю 10.02.01. – українська мова продовжує дослідження у галузі діалектології, етнолінгвістики, викладання української мови як іноземної. Автор понад 90 наукових праць, співавтор 4 монографій, національного посібника з української мови як іноземної і навчально-методичного підручника з грифом МОЗ України.

Rusnak Yulia – PhD of Philology, Associate Professor of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Bukovinian State Medical University. After defending her dissertation «The vocabulary of family rituals in Bucovina dialect» in the specialty 10.02.01. – Ukrainian language keeps on researching in the field of dialectology, ethnolinguistics, teaching Ukrainian as a foreign language. Author of more than 90 scientific works, co-author of 4 monographs, national textbook of Ukrainian as a foreign language and textbook approved by Ministry of Health of Ukraine.

Received: 20.05.2024

Advance Access Published: July, 2024

© N. Rusnak, 2024